

D. Tóth Judit:

Teológia és retorika Nüsszai Szent Gergely műveiben

(BUDAPEST: KAIROSZ, 2024)

D. Tóth Judit új tanulmánykötete a hazai patrisztika jelentős eseménye, hiszen a IV. századi kappadokiai egyházatya munkásságával immár negyedszázada példamutató kitartással, alapossággal foglalkozó szerző a téma kiváló, megkerülhetetlen kutatója. A mű a Pécsi Tudományegyetem Patrisztikai Központja és a Kairosz Kiadó égisze alatt megjelenő *Catena* monográfiák 22. kötete. A sorozatban a szerzőnek korábban két munkája is napvilágott látott (*Test és lélek. Antropológia és értelmezés Nüsszai Szent Gergely műveiben*, 2006; *Mártírok, szentek, keresztény filozófusok Nüsszai Szent Gergely műveiben*, 2019): az itt bemutatandó mű a legutóbbi hat esztendő terméséből válogat. A folyóiratbeli megjelenésektől eltekintve a kötetet alkotó 12 tanulmány többsége a Magyar Patrisztikai Társaság, az Ókortudományi Társaság országos seregszemléin, illetve a debreceni *Hereditas*-konferenciákon elhangzott előadások többszerzős tanulmánykötetekben már publikált másodközlése. Önálló szerzői kötetbe felvételüket igazolja, hogy a remek tanulmányok e viszonylag kis példányszámú, online formában nem olvasható kiadványokban (*Studia Patrum, Hereditas Graeco-latinitatis*) nehezen hozzáférhetőek. A kötet írásai (a nemzetközi kutatás mára előtérbe kerülő irányzatához kötődve) az egyházatya kommunikációs stratégiájának, érveléstechnikájának elméletét és gyakorlatát tárgyalják, kiemelt helyen kezelve azok retorikai meghatározottságát.

A 324 oldalas könyv élén a kötet kohézióját biztosító előszó és a mű felépítését vázoló bevezető szerepel, utóbbiban a szerző az elemzései során alkalmazott szöveg-interpretációs stratégiák ismertetésén túl kijelöli az egyházatya gondolkodásának azon elemeit (így a gergelyi antropológiában meghatározó szabadság fogalmát, a nyelv, a közvetítettség központi szerepét), amelyek a püspök munkásságát a 21. század átlagembere / hívője / teológusa számára egyaránt fontossá tehetik. A tucatnyi írásmű mindegyikének érdembeli bírálatára a recenzió szűk keretei között nincs mód, e vázlatos áttekintésben csupán néhány, olvasatomban kulcsfontosságú munka részletesebb bemutatására kerülhet sor.

A könyv központi része négy nagyobb egységre tagolódik, ezek közül az utolsó három tematikailag elkülönülő, terjedelmükben is arányos tömböt képez. Az első rövid alegység, a *Nüsszai Szent Gergely műveinek nemzetközi és hazai kutatása*

(22–38.) látszólag kilóg e sorból, lévén egyetlen rövid áttekintés, önálló fejezetkénti közlése mégis indokolt. Az írás kellő tömörséggel mutatja be azon fordulatot, amelynek során a 20. század első felének meghatározó jelentőségű klasszika-filológusa, filozófusa, Werner Jaeger kezdeményezésére a korábban Nyugat-centrikus patrisztikai kutatások figyelme a keleti egyházatyákra irányult. Nüssza püspökének hatástörténete önmagában is érdekes, hiszen míg a másik két kappadokiai szent (Baszileiosz és Nazianzoszi Gergely) esetében viszonylag egyenletes recepcióról beszélhetünk, addig Nüsszai Gergely munkássága évszázadokon át háttérbe szorult, művei gyakran hibás attribúcióval szerepeltek a kéziratok, majd szövegkiadói hagyományban – hogy azután a modernitás oly kiváló gondolkodóira gyakoroljanak hatást, mint Jean Daniélou, Hans Urs von Balthazar vagy Ivánka Endre. A naprakész tudománytörténeti összefoglaló bemutatja a Nüsszai-kutatás nemzetközi műhelyeit, az elemzők rendelkezésére álló tudományos apparátust (szövegkiadásokat – élükön az 1921-ben indult, s lassan teljessé váló *Gregorii Nyssaei Opera* köteteivel –, lexikonokat, kommentárokat). A fejezet kitér az egyházatyát magyarul elsőnek megszólaltató Vanyó László hatására kibontakozó hazai kutatásra is, illetve az az iránti nemzetközi érdeklődés korlátozott mivoltára: a ritkás hazai recepcióra támaszkodó magyar patrisztika sajnos nehezen veheti fel a versenyt a korai kéziratokat, fordításokat felmutató egyéb kis nemzetek (örmény, grúz) tudósaival.

A *Hermeneutika, exegézis, retorika* című második egység (39–110.) első két írása egyszerre elméleti alapokon és szoros olvasáson alapuló értelmezés. A nyitó tanulmány (*Az értelmezés kényszere. Az 1Sám28 interpretációja Nüsszai Szent Gergely levelében* [De Pythonissa ad Teodosium episcopum]) Saul és a Sámuel (vagy, Gergely Órigenészt cáfoló véleménye szerint, a próféta alakját magára öltő démon) kijelentéseit hasbeszélő médiumként közvetítő endori boszorkány epizódját állítja a középpontba. A tanulmány a gergelyi szöveghermeneutika, a *theória* értelmezői kereteit vizsgálja. Kiindulópontja az értekezés páli helyeket (1Kor1,5; 2Tim2,7) magyarázó részlete, amelyben az egyházatyá egyfelől az ihlettett szövegben való hitet nevezi meg bármiféle (litterális, tipológiai vagy allegorikus) értelmezés elengedhetetlen alapfeltételeként (*monon aléthesz einai pizsteuein ton euangelion*); másfelől az egyes *locusok* és a Szentírás egészének együttes értelemképző erejére utal (*szüinkatanoéthészeszthai tó holó merosz*). Ez utóbbi, a *szünekdokhé* nyelviszemiotikai fogalmára visszavezethető alapelv jól érzékelteti, mennyire meghatározó Gergely számára a világi iskoláztatása során elsajátított klasszikus retorikai hagyomány. (Az egyházatyá e műve, a kötetben tárgyalt több más alkotáshoz hasonlóan, levél formájában íródott: a szakavatott retorikai elemzésekhez hasznos kiegészítés nyújthatott volna a korszak pogány és keresztény berkeiben egyaránt virágkorát élő műfajról szóló rövid áttekintés.)

Ugyancsak a klasszikus retorika meghatározó mivoltára világít rá az *Érvelés és értelmezés az „In illud: Tunc et ipse Filius”-ban* című tanulmány gondolatmenete,

amelynek témája a korszak szentháromságtani vitáinak alapvető kérdése, Krisztus Atyának való alávetettsége. Az elemzés világosan és meggyőzően rekonstruálja a gergelyi argumentációs stratégiát, amely a *hüpotagé* fogalmát előbb általános szemantikai mezőben helyezi el, majd konkrét biblikus kontextusokban elemzi annak lehetséges jelentéseit, hogy végül bizonyítsa, a Fiú alárendeltkénti minősítése kizárólag egyetlen állapotra, az idők beteljesedésére (*tote*) érvényes. Nüsszai az általa kiindulásként nyelvészeti-szemiotikai megközelítésben tárgyalt krisztológiai kérdést ezáltal eszkatológiai problémává alakítja, s azt a Krisztussal egy testté váló teremtmények tézisével egészítve ki a *pars pro toto* retorikai eszközével érvel a teremtés egészére kiterjedő általános feltámadás (*apokatasztaszisz tón pantón*) mellett.

A tanulmányok harmadik csoportjából, *Keresztény teológia, keresztény identitás* (111–192.) kiemelendő az *Istenképiség és átistenülés Nüsszai Szent Gergely teológiájában* című írás. A gergelyi antropológia lényegét összefoglaló elemzés az orthodox lelkiség alapját képező tan bemutatására vállalkozik, amelynek középpontjában a spirituális felemelkedés (*anagógé*) áll. Ennek értelmében az emberi lélek Istennel való együttműködése (*szünergeia*) segítségével a megfelelő, egymásra épülő fázisokban (*akoluthia*) történő kiteljesedés (*epektaszisz*) progresszív, vég nélküli folyamata során a bűntől eltávolodva eljuthat az Istennel való hasonlatossáig (*theószisz*) és a vele való egyesülésig (*henószisz*). Szintén itt olvasható az az eszkatológiai vonatkozású tanulmány (*Nüsszai Szent Gergely az örök életről*), amely ismét az egyházatya argumentációs rendszerének nyelvi-retorikai meghatározottságát tudatosítja a földi, anyagi determináltságú, változékony életre vonatkozó *biosz* és az eljövendő örök életet jelentő *dzóé* szembeállításával: a kettős fogalomhasználat a stilisztikai változatosságon messze túlmutató, teológiai célt szolgáló eszköz. Az egyházatya újkori recepciójáról ad áttekintést *A Nagy Szent Baszileiosznak tulajdonított 38. levél kora újkori recepciója: Nüsszai Szent Gergely: Ad Petrum (fratrem) de differentia essentiae et hypostaseos* című tanulmány, amely vallás- és művelődéstörténeti áttekintésén túl magyar vonatkozása miatt is érdekes: a modern *editió*kat meghatározó 1638-as párizsi nyomtatott kiadás egy példányát a debreceni Református Kollégium könyvtára őrzi.

Noha a kötetben egymástól elkülönítve, a 2. és a 3. egység végén kaptak helyet, témájuk révén összetartozónak tűnik a *Retorikai paideia – keresztény nézőpontból* és a *Pogány tanítványból csodatévő püspök: Thaumaturgosz Szent Gergely keresztény identitása Nüsszai Szent Gergely Vitájában* című tanulmány. A klasszikus görög műveltség, tudáseszmény fogalma W. Jaeger 1939-es korszakalkotó művének (*Paideia*) kései kiegészítése, az *Early Christianity and Greek Paideia* megjelenése (1961) óta megkerülhetetlen bázisa mind a kései antikvitás pogány–keresztény együttélésével foglalkozó szakmunkáknak, mind a szövegelemzői, szövegalkotói készségüket, filozófiai, teológiai mondandójuk verbális artikulálásának metódusait a legkiválóbb pogány rétoroknál elsajátító kappadokiai atyákra irányuló kutatásoknak. A tanulás, tudásközvetítés kérdését és a mester–tanítvány viszonyt

középpontba állító két tanulmányt összeolvasva Nüsszai Szent Gergely pogány és keresztény, mindkét esetben közvetett, szellemi *didaszkalos*ának portréján túl a püspök *paideia*-felfogása is kibontakozik az értő analízis révén. Az első elemzés középpontjában Gergely három, lényegében azonos időben, de eltérő kommunikációs helyzetben és műfajban keletkezett írása áll: a kor kiváló pogány retorához, a Julianosz Aposztata köréhez tartozó Libanioszhoz címzett két levél (*Ep.* 13; 14.), illetve a testvér, Baszileiosz halálára íródott, a gyász- és a dicsőítő beszéd jegyeit vegyítő szónoklat. A szerző e források összevetése alapján érvel a püspököknek a hellén kultúrával szembeni fenntartásai mellett. A klasszikus auktorokat (így Pindaroszt) idéző levelekben a püspök őszinte nagyrabecsüléséről biztosítja az általa csupán közvetítők révén ismert világi rétort, illetve együttérzően vigasztalja őt a korban egyre fontosabbá váló hivatalos birodalmi nyelv, a latin térhódítása, s ezzel párhuzamosan a *paideia* visszaszorulása miatt. A beszéd ezzel szemben egyértelműen a pogány retorika korlátaira, elégtelenségére hívja fel a figyelmet, mondván, a keresztények, így a már a földön is angyali életet élt Baszileiosz méltatására a hagyományos *paidaiea* alkalmatlan, arra csupán a szentírási nyelv, s még inkább a szavak helyett tettekben megnyilvánuló imitáció képes. Szintén invenciózus és meggyőző a Nüsszai előtt bő száz évvel élt, Órigenész-tanítvány Csodatévő Szent Gergely életrajzának elemzése, amelyben a kutató figyelme a szöveg kettős identitásalakító folyamatára összpontosít: Thaumaturgosz alakjának megformálása burkoltan az életrajzíró saját identitásának kialakítására is lehetőséget nyújt. A tanulmány az életrajz Órigenész-utalásait az allegorikus írásinterpretáció megteremtőjét személyesen, tanítványként ismerő Thaumaturgosz búcsúbeszédével veti össze, amelyet az tanulóévei lezárásakor adott elő az általa feltételek nélkül tisztelt, megvilágító erejű, személyes pályáján sorsfordító jelentőségű mester méltatására. Nüsszai az Órigenész egyes tanait megtagadó IV. század teológusaként elismeri a saját és kappadokiai kortársai gondolkodására is óriási, megkerülhetetlen hatást gyakorló kaiszareiai exegéta roppant tudását, miközben sorok közti utalásaival, tudatos elhallgatásaival mégiscsak halványítani igyekszik annak jelentőségét.

A könyv záróegysége, *Az Énekek éneke-homíliákról* (193–269.) a negyedszázados kutatói pálya legújabb, ígéretes vizsgálati területére enged bepillantást. Az *Énekek énekéhez* írott 15 gergelyi homília, amelyeknek teljes magyar fordítása máig várat magára, részint formai, műfaji szempontokból foglalkoztatja a kutatót (lásd a *Kommentár vagy homília? Műfaji kérdések Nyssai Gergely Énekek éneke-homíliáiban* című tanulmányt), részint az intelligibilis szépség fogalmi apektusából (*A Menyasszony szépsége: Az emberi lélek szépsége Nüsszai Gergely Énekek éneke-homíliáiban*). Em-lítésre méltó az istenközeliség pillanatának máshoz nem fogható extázisáról szóló fejezet (*A „józan részegség” Nyssai Gergely Énekek éneke-homíliáiban*); még inkább a teológián túl a világirodalomra is óriási hatással bíró, a Menyasszony szájából felhangzó, a bűnös, istenkereső lélek tisztulásvágyára utaló *Melaina eimi kai kalé*

(CC 1,5) frázisát elemző kiváló tanulmány („*Lebarnult vagyok, mégis szép.*”: Az Énekek éneke 1,5 Nyssai Gergely értelmezésében), amelynek (személyes) fontosságát jelzi, hogy a szerző ezt választotta kötete mottójául is.

A tanulmánykötet számos érdeme közé sorolandó az elemzések *clare et distincte* mivolta, a bonyolult teológiai felvetéseket mindvégig közérthető, áttekinthető módon közvetítő, igényes fogalmazásmód. Felettébb szimpatikus D. Tóth Judit általános kutatói attitűdje, a szöveggel szembeni alázata, imponáló szakirodalmi tájékozottsága, állhatatos szorgalma, az adott elemzés kereteinek és céljainak pontos meghatározása, a végleges válaszokról való lemondás őszinte gesztusa. Amint a lapalji köszönetnyilvánításokból kitűnik, a szerző kész elfogadni tanácsokat: ennek jelentőségét mi sem érezteti jobban, minthogy Nüsszai Órigenész egyik legkiválóbb tulajdonságaként ugyanezt emeli ki: „nagy bölcsességével telve nem tartotta magához méltatlannak, hogy más tanítót is elővegyen az isteni tanítások érdekében.” (189.)

Ami a kötet megformáltságát illeti: az eredetileg különböző fórumokon megjelent tanulmányok egységesítése (a szerző és a szerkesztő legjobb szándéka ellenére is) olykor nem teljesen zökkenőmentes (213.²), előfordulnak önisméltlések (124.⁴³ = 125.; 226. = 244.). Zavaró a *kallosz* és *kalosz* alakok egy bekezdésen belüli váltogatása (226.). A görög szöveg tördelése esetenként elcsúszik (72.¹⁴, 99.³⁴), az átírásokban előfordulnak tévedések (104.⁵¹, 182.), a fordításából olykor mintha kimaradna egy-egy szó (66.⁸²), a kurziválás olykor következetlen (*passim*).

Mindezek nem vonnak le a kötet alapvető érdemeiből. D. Tóth Judit kiváló tanulmánykötete teljességgel alátámasztja Hans Urs von Balthasar általa is idézett szavait, s egyszersmind további olvasásra, kutatásra buzdítja közönségét: „Gergely vonzereje abban a tökéletes harmóniában van, amelyet az eszme és megvalósulása között látott; abban, hogy független keresztény gondolkodó volt, ki meghatározhatatlan vonzódást, szeretetet mutatott a föld minden szépséges, minden emberi és kozmikus érték iránt.” (21.)

Pataki Elvira